

Το έργο του Max Weber και η συνεισφορά του

Π. Τερλεξή[▫]

*Μιχάλης Ζουμπουλάκης**

Περίληψη

Το τρίτομο βιβλίο του Ομότιμου Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας Π. Τερλεξή, παρουσιάζει το θεωρητικό έργο του Max Weber. Εξ όσων γνωρίζουμε, πρόκειται για ένα έργο μοναδικό όχι μόνο στην ελληνική, αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία. Ο Καθηγητής Τερλεξής κατάφερε αφενός να επανεκτιμήσει συνολικά την ουσιαστική συνεισφορά του Weber στην εξήγηση της κοινωνικής πραγματικότητας του καπιταλιστικού συστήματος, και αφετέρου να αναδείξει τη βαθύτερη σημασία του μηνύματος του στις μέρες μας.

Λέξεις κλειδιά: *Max Weber, Καπιταλιστικό σύστημα, Πανταζής Τερλεξής*

[▫] Βιβλιοκριτική στο: Πανταζή Τερλεξή, *Max Weber*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1999, 3 τόμοι, 593 + 631 + 497 σελ. Αναδημοσίευση από το περιοδικό *Διαβάζω* (τεύχος 410, Σεπτ.2000, σελ.75-78).

* Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Οι δραματικές αλλαγές στα πολιτικά συστήματα της Ευρώπης μετά το 1989 έθεσαν υπό έντονη αμφισβήτηση όχι μόνον τις πολιτικές ιδεολογίες, αλλά και τις κοινωνικές θεωρίες που ερμήνευαν τα κοινωνικά φαινόμενα σε όλες ανεξαιρέτως τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Θα ήταν λάθος να υποστηρίζεται ότι οι αλλαγές αυτές άφησαν άθικτη τη δυτική-φιλελεύθερη σκέψη, και ότι αυτή βγήκε από αυτή την εξέλιξη δικαιωμένη θεωρητικά και πολιτικά. Αυτό θα συνέβαινε μόνο αν αυτή η σκέψη ήταν σε θέση να εξηγήσει πειστικά τα παθολογικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος, ώστε να μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την τυχόν θεραπεία τους. Είναι έτσι όμως; Μπορούμε σήμερα να εξηγήσουμε τις αιτίες κρίσιμων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών προβλημάτων όπως η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων με παράλληλη υπερβολική συγκέντρωση πλούτου, τα προβλήματα του περιβάλλοντος που δημιουργούνται από την οικονομική συσσώρευση, ο εντεινόμενος κοινωνικός αποκλεισμός και η χρόνια διαρθρωτική ανεργία, η κρίση πολιτικής εκπροσώπησης των κομμάτων αλλά και των συνδικάτων κλπ. Από τη μία λοιπόν έχουμε τη φιλελεύθερη παράδοση, δέσμια της εικόνας μιας φυσικής κοινωνικής αρμονίας που δεν μπορεί να εξηγήσει τέτοια φαινόμενα, και από την άλλη έχουμε τη μαρξιστική παράδοση η αξιοπιστία της οποίας δέχθηκε ισχυρότατο ράπισμα και δεν είναι πλέον σε θέση να προτείνει λύσεις ούτε θεωρητικές ούτε πολιτικές.

Στο σημείο αυτό πιστεύουμε ανοίγονται δύο δυνατότητες. Η πρώτη είναι πολύ γνωστή και προβεβλημένη στη χώρα μας και αφορά στη φιλολογία περί “τρίτου δρόμου”. Αφορά δηλ. στην αναζήτηση δρόμων διαφυγής από τα αδιέξοδα του συστήματος χωρίς ουσιαστικά καμιά αναφορά σε θεωρητικά σχήματα ή έστω σε ιδεολογίες. Πρόκειται για το θρίαμβο της πρακτικής-εμπειρικής σκέψης, μία αποθέωση του “βλέποντας και κάνοντας”. Η δεύτερη δυνατότητα δίνεται από την αναζήτηση θεωρητικών σχημάτων ανοιχτής σκέψης τα οποία δεν οδηγούν σε έτοιμες λύσεις ‘διά πάσαν νόσον...’. Εξαιρετο παράδειγμα ανοιχτής σκέψης αποτελεί το έργο του Max Weber, το οποίο είναι σε θέση να προσφέρει χρήσιμα εργαλεία ανάλυσης και ερμηνείας πολύπλοκων προβλημάτων όπως τα σημερινά, γιατί ακριβώς, όπως υποστηρίζει ο Καθηγητής Τερλεξής στον Πρόλογο του, δεν υποφέρει ούτε από αμετακίνητες ιδεολογικές προδιαγραφές, ούτε προσφέρει έτοιμες συνταγές.

Ας έλθουμε στο έργο τώρα. Ο συγγραφέας, που είναι Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, παρουσιάζει σ’ένα κολοσσιαίο βιβλίο,

το θεωρητικό έργο του μεγαλύτερου κοινωνικού επιστήμονα του αιώνα μας. Το έργο αποτελείται από τρεις ογκώδεις τόμους που καταλαμβάνουν συνολικά 1590 σελίδες κειμένου, χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τα ευρετήρια, την εξηκοντασέλιδη βιβλιογραφία καθώς και το χρονολόγιο της ζωής του Weber στο τέλος του τρίτου τόμου! Περιπεύει να αναφέρουμε ότι πρόκειται για έργο ζωής που αποτελεί καρπό της πολύχρονης ερευνητικής και διδακτικής εμπειρίας του συγγραφέα στην Ελλάδα και την Αμερική. Εκείνο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι, εξ όσων γνωρίζουμε, πρόκειται για ένα έργο χωρίς προηγούμενο όχι βέβαια μόνο στην ελληνική, αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία. Οι γνώστες του έργου του σημαντικού Γερμανού διανοητή είναι ασφαλώς πολλοί και ευρύτατα αναγνωρισμένοι όπως ο Talcott Parsons, ο Julien Freund, ο Wolfgang Mommsen, ο Reinhard Bendix ή ο Dirk Kessler και ο Anthony Giddens. Κανείς τους όμως δεν αποτόλμησε μία συνθετική αποτίμηση ολόκληρου του θεωρητικού έργου του Weber. Ο Τερλεξής το επιχείρησε, και μάλιστα με επιτυχία.

Ο πρώτος τόμος, που τιτλοφορείται “Το ξεμάγεμα του κόσμου” αναφέρεται κυρίως στο επιστημολογικό και μεθοδολογικό έργο του Weber. Με τον όρο “ξεμάγεμα” ο Τερλεξής αναφέρεται στην προσπάθεια του Weber να ερμηνεύσει τα ‘μυστήρια’ του κοινωνικού κόσμου καθιστώντας τον προσιτό στον καθένα. Παρουσιάζεται έτσι, με τρόπο αρκούντως αναλυτικό, η σημαντικότερη συνεισφορά του Weber στις κοινωνικές επιστήμες με εργαλεία όπως η κατανοούσα εξήγηση, ο ιδεότυπος, και οι τέσσερις τύποι ορθολογικότητας. Ο Τερλεξής υιοθετεί μάλιστα μία ‘γενετική’ θα λέγαμε προσέγγιση προκειμένου να παρουσιάσει το φιλοσοφικό και πολιτιστικό υπόβαθρο μέσα στο οποίο γεννήθηκε η βεμπεριανή προσέγγιση. Έτσι καταφέρνει να υποστηρίξει ότι το έργο του Weber αποτελεί μία χρυσή τομή, μία “μέση οδό” όπως την ονομάζει, ανάμεσα στο γερμανικό ιδεαλισμό των Dilthey, Windelband και Rickert, από τη μια και τον θετικισμό του Comte, του Durkheim αλλά και του Spencer. Σε αυτήν του την προσπάθεια είναι εμφανής η θέληση του να αποκαταστήσει την κατά τη άποψη του ορθή ερμηνεία της σκέψης του Weber, αλλά και των όρων που εισήγαγε. Η μετάφραση για παράδειγμα του όρου ‘action’ (*handeln*) ως ‘δράση’ και όχι ως ‘πράξη’ ή ‘πράττειν’ όπως επικράτησε στην ελληνική βιβλιογραφία, δεν αποκαθιστά μόνο την, σωστή κατά τη γνώμη μας, σημασία της, αλλά και υπογραμμίζει τον εργαλειακό-θεωρητικό της χαρακτήρα. Ο όρος ‘πράξη’ αντίθετα παραπέμπει σε μία κανονιστική και εν τέλει πολιτική νοηματοδότηση της έννοιας,

πράγμα που αντιβαίνει ευθέως με την θεμελιώδη βεμπεριανή αντίληψη περί αξιολογικής ουδετερότητας των κοινωνικών επιστημών.

Ο δεύτερος τόμος, που αφορά στην “Εμπειρική Κοινωνιολογία”, αναφέρεται στην χρήση της Κοινωνιολογίας ως εμπειρικής επιστήμης. Αν και σήμερα ο όρος “Εμπειρική Κοινωνιολογία” παραπέμπει στη χρήση μεθόδων όπως οι εμπειρικές έρευνες, τα ερωτηματολόγια και οι κοινωνικές μετρήσεις, ο Τερλεξής τον χρησιμοποιεί για να αναλύσει την εφαρμογή των μεθοδολογικών εργαλείων του Weber στην εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Εδώ βλέπουμε για παράδειγμα την ανάλυση μερικών από τις χρησιμότερες κοινωνιολογικές έννοιες του Weber, όπως η κοινωνική στρωμάτωση σε τάξεις, ο ρόλος των ‘ομάδων γοήτρου’ στην κοινωνική ζωή, η έννοια της ‘νομιμότητας’ και κυρίως ο ρόλος και η λειτουργία της ‘γραφειοκρατίας’. Πιστεύουμε ότι η ανάλυση του γραφειοκρατικού φαινομένου είναι από τις ευτυχέστερες στιγμές του έργου για δύο λόγους. Πρώτα γιατί ο Τερλεξής ανασυγκροτεί με πολύ πειστικό τρόπο τη βεμπεριανή αντίληψη περί γραφειοκρατίας, και δεύτερον γιατί επιτυγχάνει να αναδείξει την επικαιρότητα του έργου του Weber. Η γραφειοκρατικοποίηση δεν είναι απλώς μια διαδικασία αυστηρής ιεραρχικής οργάνωσης μιας διοικητικής αρχής ή υπηρεσίας. Για τον Weber η γραφειοκρατία αντιπροσωπεύει ένα συγκεκριμένο τύπο εξουσίας (το λογικό-νομικό) και είναι αποτέλεσμα της προοδευτικής ορθολογικοποίησης της κοινωνικής ζωής. Γι’αυτό συμβαδίζει ιστορικά με την πορεία του καπιταλισμού. Όσο αυτός ωριμάζει οδηγώντας σε μία ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση κεφαλαίου, τόσο γιγαντώνεται και η γραφειοκρατία στη δημόσια διοίκηση αλλά και στις επιχειρήσεις. Η εντεινόμενη αποξένωση των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής, ακολουθείται από μία ολοένα και μεγαλύτερη αποκοπή των πολιτών από τα μέσα διοίκησης. Ο Weber είδε μάλιστα από πολύ νωρίς ότι η γραφειοκρατία έχει την τάση να αυτονομηθεί όχι μόνο από την κοινωνία αλλά και από την πολιτική ηγεσία, προσανατολιζόμενη σε αξίες και συμφέροντα αποκλειστικά δικά της. Η γραφειοκρατία γίνεται έτσι ένας ισχυρός και αυτόνομος πόλος εξουσίας. “Το μέλλον της ανθρωπότητας ανήκει στη γραφειοκρατία” προειδοποιούσε έγκαιρα ο Weber, αλλά δεν εισακούστηκε.

Διαβάζοντας αυτές τις σελίδες του βιβλίου, εκπλήσσεται κανείς με την επικαιρότητα του μηνύματος του Weber, ειδικά όσον αφορά στα μέτρα που προτείνει για τον περιορισμό του γραφειοκρατικού φαινομένου. Είναι ακόμη πιο ενδιαφέρον Δε, αν συγκρίνει τις προτάσεις του δήθεν συντηρητικού Weber με αυτές όσων σήμερα

αυτοπροσδιορίζονται ως εκσυγχρονιστές. Εκεί που οι δεύτεροι προτείνουν π.χ. την εισαγωγή ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων λειτουργίας στη δημόσια διοίκηση, ο Weber εισηγείται, περισσότερη “συλλογικότητα στη διεύθυνση” αλλά και περισσότερο “αντιπροσωπευτική διεύθυνση”. Η διαφορά είναι και εμφανής και ουσιαστική: οι μεν θέλουν να εισάγουν μεγαλύτερες δόσεις ιδιωτικοοικονομικής λογικής στην κατ’εξοχήν σφαίρα του δημοσίου συμφέροντος, ενώ ο Weber επιθυμεί μεγαλύτερη συλλογική ευθύνη από τους ιδιώτες που στελεχώνουν την κρατική μηχανή, αλλά και ‘αντιπροσωπευτικότερη διεύθυνση’ από τις ηγεσίες που την καθοδηγούν. Αυτό τονίζει με έμφαση και ο Τερλεξής στο συμπέρασμα του σχετικού κεφαλαίου.

Ο τρίτος και τελευταίος τόμος πραγματεύεται τη σχέση του έργου του Weber με τρεις μεγάλους κοινωνικούς διανοητές: έναν προγενέστερο (Marx), έναν σύγχρονο του (Durkheim) και ένα μεταγενέστερο (Parsons). Ο Τερλεξής τιτλοφορεί τον τόμο αυτό “Ιδεόκοσμοι σε αντιπαράθεση”. Στόχος του δεν είναι απλώς η συγκριτική ανάλυση των ιδεών των τριών πνευματικών ογκόλιθων, όσο η συσχέτιση τριών Παραδειγμάτων κοινωνικής σκέψης: του μαρξισμού, του συστημισμού και του λειτουργισμού. Χωρίς αμφιβολία, πρόκειται για τη σημαντικότερη συμβολή του συγγραφέα, ο οποίος ηθελημένα θέτει το Weber σε δεύτερο πλάνο, προκειμένου να προεκτείνει τη σκέψη του στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον της Κοινωνικής Θεωρίας. Το αποτέλεσμα είναι εξόχως παιδαγωγικό, αλλά διανοητικά άνισο. Αυτό γιατί η σχέση του Weber με το Marx, ή καλύτερα με το φάντασμα του, όπως εύστοχα είχε γράψει ο Τερλεξής στο ομότιτλο παλιότερο δοκίμιο του 1988, διαπερνά όλη τη σκέψη και το έργο του Weber, και μοιραία και τους τρεις τόμους του βιβλίου. Δεν θα’ταν υπερβολή να λέγαμε πως ο Weber γράφει σε όλη του τη ζωή αλληθωρίζοντας με το ένα μάτι προς το έργο του Marx. Το έργο του Weber μπορεί να ειπωθεί και ως ένας συνεχής, μακρύς και επίπονος διάλογος με το Marx, και ο Τερλεξής τον ανασυνθέτει βήμα-βήμα με πολύ μαεστρία. Στην περίπτωση των Durkheim και Parsons αντίθετα, παρόλη τους την τεράστια συνεισφορά στην επιστήμη της Κοινωνιολογίας, η σύγκριση τους με το Weber αποβαίνει αγώνας άνισος. Μπορεί ασφαλώς να αντιπαραβάλλει κανείς το μεθοδολογικό ολισμό του Durkheim με τον ατομικισμό του Weber, ή ακόμη τη θεωρία κοινωνικής αλλαγής του Weber με αυτήν του Parsons, αλλά μέχρις εκεί. Με τον κίνδυνο να φανώ απλουστευτικός, θα έλεγα ότι ο ιδεόκοσμος του Weber είναι ασύγκριτα ανώτερος από αυτόν του Durkheim ή έστω του Parsons. Είναι τυχαίο ότι οι δύο τελευταίοι προσδιορίζονται με ευκολία

μονοσήμαντα ως Κοινωνιολόγοι, ενώ ο Weber, όπως και ο Μαρξ άλλωστε, διεκδικούνται από τους οικονομολόγους, τους ιστορικούς, τους πολιτικούς επιστήμονες και τους φιλοσόφους;

Είναι προφανώς εξαιρετικά δύσκολο να αποτιμήσει κανείς συνοπτικά ένα τόσο μεγάλο και σημαντικό έργο σαν αυτό του Καθηγητή Τερλεξή, χωρίς να το αδικήσει. Αν συνοψίζαμε την, ούτως ή άλλως, προσωπική μας αποτίμηση στο έργο αυτό (δυσκολεύομαι να το πω βιβλίο), θα λέγαμε ότι ο Τερλεξής έθεσε δύο στόχους, έναν ρητά εκφρασμένο και έναν τεχνηέντως συγκαλυμμένο, αν και ξεκάθαρο. Ο ρητός του στόχος ήταν η συνολική επανεκτίμηση της σκέψης του Max Weber, που παραμένει υποτιμημένος στη χώρα μας. Ο στόχος αυτός περιελάμβανε αφενός την ανάδειξη της ουσιαστικής συνεισφοράς του βεμπεριανού έργου στην εξήγηση ή έστω την κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας του καπιταλιστικού συστήματος, και αφετέρου την οριστική απαλλαγή του Weber από μία σειρά επιθετικών προσδιορισμών που του αποδόθηκαν ως κατηγορίες. Ο Τερλεξής έδειξε πειστικά, και μέχρις υπερβολής θα έλεγα, ότι οι χαρακτηρισμοί όπως “ιδεαλιστής”, ή “συντηρητικός”, ή “φιλελεύθερος”, ή ακόμη “εθνικιστής” και “άθεος” είναι πολύ ρηχοί για να περιγράψουν τον πλούτο των θέσεων του Weber. Το ίδιο ισχύει ασφαλώς και για το κλισέ “Weber ο αστός Μαρξ”, το οποίο κατά κόρον επιχείρησε ο Τερλεξής να σβήσει από τη μνήμη μας. Από αυτήν την άποψη το έργο έχει έναν επιτυχή πολεμικό χαρακτήρα, που με τρόπο ήπιο, όπως αρμόζει σ’έναν παλιό ακαδημαϊκό δάσκαλο, αλλά και βιβλιογραφικά πλήρως εμπειριστατωμένο, όπως θα ζήλευε ένας μάχιμος επιστήμονας, πετυχαίνει τον πρώτο στόχο του: το έργο αποτελεί την καλύτερη μέχρι τώρα συνεισφορά στην ελληνική (και όχι μόνον) βιβλιογραφία για την έγκυρη μελέτη της θεωρητικής σκέψης του Weber. Συνίσταται λοιπόν ανεπιφύλακτα όχι μόνο στους κοινωνιολόγους, αλλά και στους οικονομολόγους, τους πολιτικούς επιστήμονες, τους ιστορικούς αλλά και τους νομικούς.

Ο Τερλεξής έχει, από τον Πρόλογο του κιάλας, θέσει και ένα δεύτερο στόχο, λιγότερο φανερό αλλ’ουδόλως δευτερεύοντα, ο οποίος συνοψίζεται στο ερώτημα: ‘ποια είναι η πολιτική σημασία του μηνύματος του Weber για μας σήμερα’; Με άλλα λόγια, σήμερα, δέκα χρόνια μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού πειράματος και τη διάψευση της μαρξιστικής προφητείας, ποιος ο λόγος να διαβάσει κανείς το Weber; Ο Τερλεξής προτείνει δύο λόγους. Πρώτον, γιατί η θεωρητική ανάλυση του Weber είναι σε θέση να εξηγήσει πειστικά πολλά από τα κρίσιμα ζητήματα που η

μαρξιστική ανάλυση άφησε αναπάντητα. Αναφέρω τρία παραδείγματα από το 2^ο τόμο: η πολυπλοκότητα της ταξικής συγκρότησης της καπιταλιστικής κοινωνίας, ο ρόλος των συντεχνιών και των 'ομάδων κύρους', η σχετική αυτονομία του κράτους απέναντι στα οικονομικά συμφέροντα. Κοινός παρονομαστής και των τριών η ανάδειξη του μη-οικονομικού ως κυρίαρχου στοιχείου στις κοινωνικές σχέσεις και δράσεις. Δεύτερον, και κυριότερον, γιατί σε αντίθεση με το Marx, ο Weber δεν προτείνει κανένα εσχατολογικό όραμα για την κοινωνία του μέλλοντος. Οι κακεντρεχείς κοντόφθαλμοι θα πουν, 'έτσι δεν κινδυνεύει να διαψευσθεί!' Όσοι όμως διορατικά ανησυχούν για το αύριο, θα αισθανθούν μία ανακούφιση, αφού ο Weber δεν τους ζητάει να ακολουθήσουν καμιά χίμαιρα. Αυτό είναι και το τελικό συμπέρασμα του συγγραφέα: ο Weber δεν υπόσχεται ούτε έτοιμες λύσεις, ούτε βεβαιότητες για το μέλλον. Τα ίδια τα άτομα θα αποφασίσουν για το μέλλον τους. Η επιστήμη δεν μπορεί παρά να προσφέρει τις επιλογές. Θα προσθέταμε, εδώ αυτό που είπε ένας άλλος επιφανής βεμπεριολόγος ο Julien Freund: Το μόνο που ζητά ο Weber είναι να "υποκαταστήσουμε τη μεταφυσική αναζήτηση με τον πραγματικό προσωπικό ηρωισμό του ανθρώπου που είναι αποφασισμένος να υποστεί αδιάκοπα τη δοκιμασία του αβέβαιου".